

УДК 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2021.37.11>

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ ОСОБИСТОСТІ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Павло Нестеренко

*Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова,
факультет філософії та суспільствознавства,
кафедра культурології та філософської антропології
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена осмисленню проблеми смерті та безсмертя особистості в історії філософії. На основі аналізу феноменів смерті та безсмертя особистості в історії філософії автор виділяє три ключових напрямки філософської думки щодо даних феноменів: матеріалізм, ідеалізм і персоналізм. Автор показує, що історія філософії свідчить про те, що мислителі всіх віків намагаються розгадати та осмислити проблему смерті та безсмертя. Це доводить нам існування потягу до безсмертя у людському бутті.

Мета статті – здійснити філософсько-антропологічний аналіз феноменів смерті та безсмертя особистості в історії філософії.

З метою дослідження уявлень про смерть та безсмертя в історії філософії, автор аналізує погляди мислителів античної філософії (Сократ, Платон, Геракліт та інші), середньовічної філософії (Максим Сповідник, Августин Блаженний), німецької класичної філософії (І. Кант та інші), філософії життя (В. Дільтей), екзистенціалізму (К. Ясперс та інші), аналітичної філософії (Л. Вітгенштайн), представників української філософії (Г. Сковорода та інші мислителі).

Автор зазначає, що слід виділити архетипові для історії філософії лінії матеріалізму, ідеалізму й персоналізму. У матеріалістичній філософії безсмертя особистості як безсмертя самосвідомості неможливе. Максимум, чого може досягти особистість з позицій філософа-матеріаліста – продовжити рід та залишити свій генетичний код у нащадках, однак його діти, онуки, правнуки тощо будуть іншими особистостями, а особистість розчиниться в небутті, адже результати творчості не представляють його особистість як унікальну та неповторну цілісність, тому смерть людини дорівнює смерті її особистості та небуттю.

В ідеалістичній традиції філософської думки безсмертя особистості розглядається через призму «Абсолютного Духу», тоді як у персоналістичній традиції – в контексті вічного життя людської особистості тощо. Тобто в персоналізмі, безсмертя самосвідомості особистості можливе, адже особистість людини є основою еволюції та розвитку знання, тому має причетність до безкінечності.

Автор приходить до висновку, що важливими для подальших досліджень даної проблематики будуть метаантропологічний підхід Н. Хамітова та синергетика І. Пригожина. Залежно від філософського напрямку (матеріалізм, ідеалізм, персоналізм) уявлення про смерть та безсмертя відрізняються одне від одного та мають свої загальні особливості.

У матеріалістичному типі світогляду потяг до безсмертя часто діє на позасвідомому рівні і проявляється у бажанні філософа творити філософські твори, писати філософські тексти, філософувати для майбутніх поколінь та шукати спосіб, як жити вічно у земному бутті.

В ідеалістичному і особливо персоналістичному типах світогляду потяг до безсмертя проявляється у свідомому бажанні жити вічно та зберегти структуру і цілісність власної особистості.

Ключові слова: смерть, безсмертя, особистість, історія філософії, матеріалізм, ідеалізм, персоналізм.

Постановка проблеми. При дослідженні смерті та безсмертя особистості важливо проаналізувати уявлення філософів різних епох щодо цих феноменів. Адже, за Н. Хаміто-

вим, «...не існує філософії взагалі. Є конкретні філософії конкретних авторів. Тому філософія – це історія філософії. А історія філософії – це історія філософів. Тільки пройшовши по стежках над безоднями, якими ходили філософи, можна досягнути Філософію, набувши неповторного філософського світогляду, який робить вільним, зцілюючи від страху смерті і безглуздості життя» [28, с. 16]. Усвідомлення смерті й безсмертя потребує напруження всіх духовних сил людини – волі і до героїзму, і до геніальності. Отже, вагомість історико-філософського аналізу даної проблематики зумовлюється тим, що «історія філософії – це сходи геніїв. Не кожен, хто звертався до історії філософії став генієм, проте кожен геній спускався її сходами, щоб піднятися до себе» [28, с. 15].

З самого початку слід виділити архетипові для історії філософії лінії матеріалізму, ідеалізму й персоналізму. У матеріалістичній філософії безсмертя особистості як безсмертя самосвідомості неможливе. Максимум, чого може досягти особистість з позицій філософа-матеріаліста – продовжити рід та залишити свій генетичний код у нащадках, однак його діти, онуки, правнуки тощо будуть іншими особистостями, а особистість розчиниться в небутті, адже результати творчості не представляють його особистість як унікальну та неповторну цілісність, тому смерть людини дорівнює смерті її особистості та небуттю.

В ідеалістичній традиції філософської думки безсмертя особистості розглядається через призму «Абсолютного Духу», тоді як у персоналістичній традиції – в контексті вічного життя людської особистості тощо. Тобто в персоналізмі безсмертя самосвідомості особистості можливе, адже особистість людини є основою еволюції та розвитку знання, тому має причетність до безкінечності.

Щодо цього український дослідник Н. Хамітов говорить, що «вже при першому наближенні до основ персоналізму і матеріалізму очевидно, що обидва вони ґрунтуються на ідеї безсмертя. Але якщо перший робить безсмертя атрибутом персони, то другий віддає його безликому началу» [27, с. 36]. Тобто ідею безсмертя не можна досягнути поза межами людської особистості. Адже, як говорить Н. Хамітов, «пам'ять про особистість, яка живе в інших особистостях, може бути безсмертна лише тоді, коли безсмертні самі ці особистості» [27, с. 36].

Проблема смерті та безсмертя особистості актуальна для України та сучасного світу в цілому як ніколи. Це й тотальна епідемія та висока смертність у різних країнах від пандемії коронавірусу. Це й жахлива російська агресія та кровопролитна затяжна війна в Донецьку та Луганську, внаслідок якої за Д. Казанським та М. Воротинцевою, «тисячі загиблих людей уже не можна оживити. І навряд чи Донбас, покалічений та розорений війною, зможе в майбутньому відігравати ту ж роль в економічному і політичному житті держави, яку відігравав до 2014 року, навіть якщо Росія поверне його Україні. Минулого вже не виправити, але можна засвоїти з нього належні уроки, щоб не повторити трагедії у майбутньому» [10, с. 331].

Українська дослідниця С. Крилова пише: «смерть є тою екзистенційною ситуацією, яка торкається життя кожної людини. Вона виступає абсолютною таємничою межею, за якою людське буття чекає щось трансцендентне. Для одних це трансцендентне є небуттям, знищенням особистості як самосвідомості та саморозвитку, для інших – принципово новим буттям, в яке особистість входить після метаморфози. Перший погляд прийнято вважати матеріалістичним, другий – містико-ідеалістичним або теологічним. Однак попри всю несхожість цих поглядів, вони збігаються у тому, що смерть є принциповою граничною ситуацією, при наближенні до якої людське буття зазнає дивовижних змін» [14, с. 10]. Можна погодитися з автором, але виникає запитання, що ж це за дивовижні зміни? На нашу точку зору, ці «дивовижні зміни» – це контакт з потягом до безсмертя [18], який

проявляється в тому, що людина свідомо починає бажати безсмертя та має надію на вічне життя навіть після біологічної смерті.

За українським дослідником В. Петрушенком, «сьогодні майже безсумнівним є твердження, що історія є результатом діяльності людей. Але також поширеним є уявлення, що за історичними діями ховаються невидимі рушійні сили, таємні чинники, які виконують свою «роботу» щодо здійснення деяких вищих задумів або програм, «дійовою особою» у драмі історії. Якщо ж ми звернемося до історії філософії та суспільної думки, то побачимо, що найчастіше історію розглядали саме в аспекті підпорядкованості дій людини законам долі, фатуму, божественному промислу або так званим «субстанційним» чинникам історичного процесу, як-от розвиткові світового розуму, абсолютної ідеї, волі тощо. В усіх подібних випадках справжнім суб'єктом історії (тобто самодіяльним носієм активності) поставала не людина, а перелічені основи історичних звершень» [19, с. 503–504].

Ми можемо погодитися з автором, але все ж у нас виникає гіпотеза, що вся історія філософії та історико-філософський пошук мислителів обумовлені в першу чергу тим, що людина смертна та усвідомлює неминучість власної смерті, а також прагне до безсмертя та шукає за допомогою філософії, науки та релігії «ключ до безсмертя» власної особистості.

У цьому дослідженні ми формулюємо головну тезу, котру будемо захищати, а саме, що в основі всієї історії філософської думки щодо проблеми смерті та безсмертя особистості, філософами рухав потяг до безсмертя Осіріс у людському бутті.

Мета статті – здійснити філософсько-антропологічний аналіз феноменів смерті та безсмертя особистості в історії філософії.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації мети розглянемо та проаналізуємо ідею смерті та безсмертя в історії філософії від епохи Античності до сучасної думки українських філософів.

Ідея смерті та безсмертя в античній філософії. У період досократиків філософ Алкмеон вважав душу безсмертною та богоподібною, адже вона здатна до саморуху і «має вічний рух» [1, с. 307].

На думку філософа-кініка Антисфена, людина повинна мріяти про те, щоб померти щасливою. А той, хто хоче безсмертя, «повинен вести благочестиве і праведне життя» [2, с. 54–57].

Філософ Діоген Синопський говорить, що «щасливим людям життя здається кращим і тому смерть – більш тяжка, а ті, хто живуть у біді, життя переносять важче, зате смерть приймають легше. А для тиранів і життя, і смерть важчі, ніж для інших, тому що живуть вони набагато гірше за тих, хто пристрасно прагне померти, а смерті бояться так, як ті, хто живе найприємнішим життям» [8, с. 135]. Дійсно, можна погодитися з мислителем. Страх смерті притаманний перш за все тим індивідам, які в цьому житті мають велику владу над іншими та тиранять людей. Ці тирані, з одного боку, бояться жити, бо їх можуть у будь-який момент вбити вороги, а з іншого боку, вони бояться смерті, тому що смерть обірве їхню «владу» і вони стануть рівними зі всіма іншими людьми перед обличчям смерті. Звісно, і той, хто дуже щасливий у земному житті, смерті також боїться.

В античній філософії ідея перевтілення душі розпочинається із Піфагора, який вірив у те, що душа людини безсмертна та може перевтілюватися. Коли проходить певний відрізок, період часу, то те, що відбувалося в людській історії раніше, може повторюватися знову. Тобто душі тих людей, які померли раніше, можуть перевтілитися в майбутньому в нове тіло. Так виникає ідея реінкарнації в античній філософії. Дослідниця С. Крилова, говорячи про ідею Піфагора, зазначає, що «залежно від своєї гріховності душа попадає в тіло

людини або тварини. Отже, за Піфагором, душа людини є первинною основою, монадою Єдиного Божества. Поєднуючись з тілом, вона заковується в ланцюги матеріального існування. Піфагор вважає, що душа є первинне число, тому вона намагається вийти з матерії та повернутися до божественного стану» [14, с. 48].

На думку філософа Епікура, «смерть для нас ніщо: що розклалось, те нечутливе, а що нечутливе, те для нас ніщо» [9, с. 179]. Ми не можемо погодитися з мислителем. Ми відчуваємо присутність смерті в земній реальності, смерть близьких людей і взагалі смерть у цілому – чутливе явище, це те, що ми відчуваємо і переживаємо, та реагуємо більшою чи меншою мірою на подію чиєїсь смерті.

Цікаво зазначити, що Епікур вважає справді безсмертним лише Бога. «Бог – істота безсмертна і блаженна, згідно намалюваному загальному уявленню про бога, і не приписуй йому нічого чужого його безсмертю або незгідного з його блаженством; але уявляй собі про бога все, що може зберегти його блаженство, поєднане з безсмертям» [29, с. 125].

Також говорячи про феномен смерті, Епікур зазначає, що мудра людина не боїться померти, але в ту ж чергу і не втікає від життя, – мудрець цінує те, що живе і хоче жити до кінця біологічного життя. «Люди натовпу то уникають смерті, як найбільшої з зол, то жадають її, як відпочинку від зол життя. А мудрець не ухиляється від життя, але і не боїться не-життя, тому що життя йому не заважає, а не-життя не уявляється яким-небудь злом» [29, с. 126].

Батько матеріалізму Демокріт говорить, що «...всякий раз, як перемагає навколишнє [їх тіло], яке їх здавлює, і те, що входить ззовні, не в змозі більше утримувати, тоді внаслідок неможливості дихати тварина помирає. Отже, смерть є вихід з тіла таких форм [атомів] внаслідок тиску навколишнього [їх середовища]» [6, с. 76]. Як і Епікур, античний філософ Демокріт заперечував ідею безсмертя, бо душа людини смертна і вона помирає зі смертю тіла [6, с. 76]. За Демокрітом життя та смерть знаходяться у подиху людини. Вдих – життя, видих – смерть [6, с. 76].

На думку філософа Геракліта, «коли ми живі, наші душі мертві і в нас поховані (як в могилах), а коли ми помираємо, то вони воскресають і живуть (властивим їм життям)» [5, с. 119]. Ідеї Геракліта щодо природи людської душі можна трактувати як приклад гілозоїстичного пантеїзму, тобто світ не створений ніким, він єдиний зі всього, а першоосною життя є вогонь, який є душею Космосу (інакше кажучи, Світовою душею, або душею Всецілого). Бог та природа ототожнюються Гераклітом, а душа Космосу є розумною, живою та божественною. Душа ж людини, як представник мікрокосму, є Психеєю, тобто це вогняне начало в тілі людському, «душа – вогонь, душа вогнеподібна» [5, с. 114], але в ту ж чергу «душа – повітря, дихання, дух. Речовина душі – повітря. Душа – пневма (рпейта). Душа є дух» [5, с. 115]. Душа як вогняне начало, особливий стан вогню, виникає з душі Космосу і в душу Космосу повертається після смерті тіла, бо душа людини є безсмертна за своєю природою, а біологічна кончина є народженням Психеї для нового життя. «Звільнившись від тіла (індивідуальні) душі з'єднуються з душею Всецілого, з якою вони однорідні і єдиносущі. Душі харчуються парами і подібні річкам» [5, с. 117], – говорить Геракліт Ефеський. Після смерті тіла, безсмертна душа «прямує в небесні висі, де її приймуть променисті оселі... Вона передчуває своє скоре звільнення з цієї темниці. І в той же час, коли тіло трясеться (від недугу), вона дивиться зовні і згадує батьківщину» [5, с. 122].

Всім відомо, що за Платоном, філософія – це приготування до смерті і не варто приймати смерть серйозно – ні свою, ні чужу [20]. В «Апології Сократа» на питання «Що таке смерть?», Сократ відповідає: «Ніхто не знає, що таке смерть, ані навіть, чи не є вона часом для людини найбільшим благом, а тим часом люди бояться її, немовби напевно знають,

що вона – найбільше лихо. А хіба це не невігластво, до того ж найганебніше – уявляти, начебто знаєш те, чого не знаєш?» [20, с. 21]. Для Сократа смерть є добром. Бо коли людина помирає, то вона або стане нічим (відійде в небуття), або, якщо людська душа безсмертна, буде вічно жити в царстві мертвих (Аїді). «Є вагомим підстави вважати смерть добром. Адже смерть є одним з двох: або вмерти – значить стати нічим і померлий вже нічого не відчуває, або ж, як кажуть люди, це є для душі якась переміна і переселення її звідси в інше місце» [20, с. 38]. Тобто Сократ допускає можливість безсмертя людської душі та життя після смерті у царстві Аїди. «Якщо ж смерть – це немов переселення звідси в інше місце, і якщо правду кажуть перекази, що там перебувають усі померлі, то чи може бути більше добро від неї, мої судді? Адже якщо хтось прийде в Аїд, звільнившись від оцих так званих судів, і знайде там справжніх суддів, котрі, як кажуть, вершать там суд» [20, с. 38–39].

У своєму діалозі «Федр» Платон говорить, що «всяка душа безсмертна, тому що те, що рухається, завжди безсмертне» [22, с. 407]. Тобто біологічна смерть – це ще не кінець буття людини. Як же може людина знайти безсмертя? У діалозі «Бенкет» Платон вказує, що безсмертя можна знайти через любов та знаходження своєї другої половинки. «Любов неминуче є прагнення безсмертя. ... А народження є ділом божественним, бо вагітність і народження є виявом безсмертного начала у живому естві, що є смертним» [21, с. 91–93]. Але не варто розуміти буквально, що під народженням мається на увазі виключно біологічне продовження життя. Платон говорить: «Мужі, що тілом плодючі, шукають переважно жінок, бо саме тут їхній Ерос: у своїх дітях, їх породивши, вбачають вони шлях до безсмертя, в дітях лишають пам'ять про себе і осягають блаженство на всі прийдешні часи. Ті, що носять сім'я у своїх душах (бо є й такі), в душі мають більше зачатків, ніж у тілі, – вагітні тим, що личить, щоб душа виношувала і родила. А що личить породжувати душі? – Розумні помисли та інші чесноти. Творцями цих чеснот бувають усі поети, а з тих, що знаються на ремеслі, лише ті, яких називаємо винахідниками» [21, с. 97]. Отже, під народженням мається на увазі також творчість, тобто створення та породження нових ідей, що веде до безсмертя. А символом безсмертя є бог любові Ерос, бо «смертна природа шукає в Еросі того ж таки розуму, щоб бути вічною і безсмертною» [21, с. 95].

Людина постійно знаходиться в розвитку, але «вона ніколи не має тих самих якостей, хоч і вважається тією самою особою: завжди оновлюється і, водночас, щось втрачає – волосся, плоть, кості, кров і, взагалі, все тілесне. Та й не лише тілесне – також і те, що стоюється душі. Звички, думки, бажання, радощі, смутки, страхи – хіба хоч щось із названого залишається в комусь без перемін? Завжди щось з'являється, щось зникає» [21, с. 95]. Саме завдяки розвитку, праці та любові людина має можливість спробувати досягти безсмертя. Бо за Платоном, «якщо праця і любов є супутниками всього живого, то це в ім'я безсмертя» [21, с. 97].

За Платоном, у людини, яка справді кохає, страх смерті зникає, і вона здатна віддати власне життя за кохану людину. «Навіть вмерти замість іншого дехто готовий – звичайно, це закохані, і то не лише чоловіки, а й жінки. Велемовним прикладом чогось подібного для еллінів може бути Алкеста, донька Пелея: вона єдина хотіла вмерти за свого чоловіка, хоч був у нього батько, і матір він мав. Та Алкеста незрівнянно перевершила їх своєю відданістю чоловікові, бо вона кохала його, – вони ж, як виявилось, були чужі синові й споріднені з ним лише ім'ям» [21, с. 21].

На завершення розгляду ідей смерті та безсмертя в античній філософії, звернемося до філософа Марка Аврелія, який говорить, що людина повинна спішити жити, бо чим ближче ми наближаємося до природньої смерті, тим більше нас покидають сили щось

робити. «Тож треба спішити – не лише тому, що кожної миті наближаємося до смерті, але й тому, що ще раніше нас покине здатність брати речі на ум і з ними устежувати» [17, с. 42].

Розмірковуючи про природу людини, М. Аврелій наголошує, що «час людського життя – крапка: ество людини – плинне, відчуття – невиразні, ціла сполука тіла – швидкоплинна; душа – коловорот, доля – незвідана, слава – непевна. Одне слово, все, що в ній тілесне – ріка, що душевне – сон і маячня; її життя – війна і поневіряння в чужині, а пам'ять потомків – забуття» [17, с. 40]. Ми не можемо погодитися в цьому з мислителем. Душевне життя – це не «сон і маячня» [17], це наш внутрішній світ особистості, який може нас або привести до безсмертя, або ні.

«Межу твого часу накреслено: не скористаєшся ним для просвітлення – мине, і ти минеш, і вже не буде як» [17, с. 37], – говорить М. Аврелій. Дійсно, в цьому філософ має рацію. Час детермінує людське життя, і смерть кожної людини визначена задалегідь у її конкретний час.

Розмірковуючи про явище смерті, М. Аврелій пише у своїй філософській праці «Наодинці з собою» наступне: «Як швидко все зникає: самі тіла – у Всесвіті, спомин про них – у вічності; і яким є все чуттєве, а передовсім те, що приналежить насолодою, чи лякає стражданнями, чи звеличується пихою: яке воно дешеве, нікчемне, мерзенне, тлінне, мертва – все належить спізнати мисленній здатності.

І чиє визнання та чий голос творять «добру славу», і що таке смерть: адже якби хтось, розділивши саме поняття і розібравши все, що до нього не уявляли, побачив смерть, якою вона є, то ніколи не визнав би її чим іншим, як справою природи; боятися ж справ природи – дів'яцтво; а тут не просто справа природи, але й для природи догідне» [17, с. 39].

Дійсно, смерть – це «справа природи» [17] і вона має природний характер, тобто людині запрограмовано природою померти. Також смерть – це «таїнство природи», про що й говорить М. Аврелій: «Смерть – таке ж таїнство природи, як і народження: сполучення тих самих елементів – у те ж саме» [17, с. 51].

У філософських поглядах М. Аврелія безсмертя особистості як таке неможливе, адже «... скоро все кане в забуття; і яка прірва – отой безкрай вічності в обидва боки; і яке порожнє по нас відлуння; і яке мінливе й непевне те, що, здавалося б, у нашій владі; і якими тісними межами все це окреслено» [17, с. 50].

Ідея смерті та безсмертя в середньовічній філософії. Для середньовічного світогляду життя людини – це підготовка до смерті, адже у християнських уявленнях душа безсмертна і на неї очікує посмертна відплата за гріхи в пеклі, якщо людина грішила та не розкалася у своїх гріхах в земному житті.

Для прикладу наведемо декілька католицьких орденів – представників епохи Середньовіччя, які як найкраще показують типову психологію та ставлення більшості середньовічних людей до проблеми смерті та безсмертя.

У 1663 році був заснований орден трапистів The Order of Cistercians of Strict Observance. В цьому католицькому ордені були як чоловічі, так і жіночі монастирі, у котрих всі монахи та монахині, коли віталися, то говорили замість традиційного вітання фразу «Memento mori!», тобто «Пам'ятай про смерть!», також траписти любили зберігати глибоке мовчання. Згідно з монастирським уставом, кожного вечора у кожного монаха був послух – декілька хвилин роботи над спорудженням для себе могили. Спали ж послідовники ордену трапистів на соломі в трунах [34].

Інший приклад – це «Брати Смерті» – французькі пауліни, монахи-відлюдники, орден Св. Павла у Франції, які також обмінювалися вітанням «Memento mori!» [32]. В історії Середніх віків можна знайти ще багато прикладів, які підтверджують, що дійсно, для

більшості представників епохи Середньовіччя земне життя виступало підготовкою до смерті, а душа людини уявлялася безсмертною та такою, що буде перебувати вічно у потойбічному житті.

С. Крилова говорить, що «середньовічна філософія сприймає ідею безсмертя душі в річищі християнської традиції. Залежно від міри добра чи зла, які робить людина в житті, вона потрапляє в рай – світ любові, добра, краси, насолоди, або в пекло – світ страждань та покарання. Світогляд католицизму додає сюди ідею чистилища як опосередкування між раєм та пеклом – туди потрапляють після смерті ті душі, які ще не вийшли за межі миру добра і зла. Певною мірою ідея чистилища може бути усвідомлена як близька до ідеї інкарнаційного ряду, що може бути процесом послідовного морального очищення (або падіння) душі на шляху з'єднання з Абсолютом» [14, с. 56]. Можна погодитися з думкою автора. У середньовічній філософії складно відділити ідею безсмертя від християнського віровчення про душу людини, яка живе після смерті. Католицька церква, окрім Раю та Пекла, пропонує ідею чистилища. А православна традиція також постулює ідею митарств.

Зупинимося на більш детальному розгляді середньовічного вчення про митарства, для більш глибокого розуміння ідеї безсмертя у середньовічній православній філософській традиції. На православному порталі «Про головне... про яке забуваємо» дається наступне визначення митарств. Митарства – це «перешкоди, через котрі повинна пройти кожна душа на шляху до Божого престолу для приватного суду.

Цим шляхом душу ведуть два ангели. Кожним з митарств, яких усього 20, керують біси – нечисті духи, які намагаються забрати душу, яка проходить митарства, до пекла.

Взагалі кількість митарств, за різними свідченнями, може мінятися, але прийнято вважати, що їх існує 20 – за максимальною кількістю згаданих митарств.

Біси пред'являють список гріхів, що стосуються даного митарства (список брехні – на митарстві брехні і тому подібне), а ангели – перелік добрих справ, звершених душею за життя. У випадку, коли злі справи переважають, і ангелам нічого пред'явити для виправдання душі, біси виносять душу до пекла. Коли ж ангели представлять добрі вчинки для вправданя душі, а злі духи пригадають стільки ж гріхів до її осуду та буде рівновага, тоді перемагає Божа любов до людини. Тим же милосердям Божим доповнюється інколи недостача добрих справ проти переважаючої кількості злих. Список добрих вчинків ведеться ангелом-хоронителем, який дається кожній людині при хрещенні, список гріхів веде біс, що посилається сатаною до кожної душі для того, щоб сприяти гріхопадінням» [23].

Тобто ідея безсмертя у православній середньовічній традиції пов'язана з рухом людської особистості після тілесної смерті та подальшим просуванням душі через митарства. Душа не втрачає особистісні якості і за добрі вчинки, які робила людина в земному житті, вона зможе пройти всі двадцять митарств. Отже, після проходження життєвого шляху та біологічної смерті людини у середньовічному православному світогляді душа продовжує свій подальший шлях у вічності через митарства, прямуючи до блаженного безсмертя та вічного спокою у Раю.

Середньовічний мислитель Максим Сповідник зазначає, що ідея безсмертя чітко пов'язана з ідеєю воскресіння людства. Справжнє безсмертя людської особистості буде можливим тоді, «коли і світ явленого загине, немов людина, і з одрахлалилого знову повстане юним в очікуваному в ту ж мить воскресінні; коли і наша людина як частина разом з цілим і як малий світ разом з великим воскресне разом зі світом, знайшовши силу вже більше не бути здатним загинути; коли тіло стане подібним душі по красі і славі, ... завдяки очевидній і діяльній присутності єдиної в усьому божественної сили, що виявляється пропорційно кожному і самостійно зберігає непорушними в нескінченних століттях узи єднання» [16, с. 145].

Тобто допоки не відбудеться воскресіння людей із мертвих, душа перебуває лише у початковому, ще неповному стані безсмертя власної особистості. І тільки після воскресіння тіла людського та його з'єднання з душею, стане можливим істинне безсмертя людської особистості, адже душу людини не можна повністю відділити від земного тіла так, щоб особистість була цілком збережена. Особистість – це єдність душі і тіла, тому, згідно з Максимом Сповідником, «зв'язок обох, тобто душі і тіла, як нероздільно мислимий зв'язок частин цілого людського виду, і виявляє їх одночасне походження, і показує їх відмінність один від одного по суті, жодним чином не завдаючи шкоди властивим їм по суті формам. Отже, абсолютно неможливо виявити або назвати тіло чи душу непов'язаними, адже одне разом з іншим одночасно виробляють буття кого-небудь» [16, с. 147].

Один з представників середньовічної філософії, Августин Блаженний, звертаючись до Бога, говорить, що «куди б не звернулася людська душа, усюди, окрім Тебе, наткнеться вона на біль, хоч би наткнулася і на красу, але красу поза Тобою і у нестями самій. І краса ця ніщо, якщо вона не від Тебе. Прекрасне народиться і вмирає; народжуючись, воно починає як би бути і зростає, щоб досягти повного розквіту, а розцвівши, старіє і гине. Не завжди, правда, доживає до старості, але гине завжди» [24]. Отже, у цьому розмірковуванні прослідковується ідея про те, що є воля Творця, щоб була смерть в цьому світі, тобто навіть те, що є гарним і прекрасним в земному світі повинно завжди в кінці гинути і помирати.

Далі мислитель продовжує: «Народившись і прагнучи бути, прекрасне, чим швидше зростає, затверджуючи своє буття, тим сильніше квапиться в небуття: така межа, покладена Тобою земним речам, тому що вони лише частини цілого, що існують не одночасно; вирушаючи і змінюючи один одного, вони, як актори, розігрують цілісну п'єсу, в якій їм дані питомі ролі. Те ж відбувається і з нашою мовою, що складається із звукових позначень. Мова не буде цілою, якщо кожне слово, відзвучавши в своїй ролі, не зникне, щоб поступитися місцем іншому» [24].

Ідея смерті та безсмертя в Німецькій класичній філософії (кінець XVIII – перша половина XIX століття). Одним із яскравих представників цього філософського напрямку є І. Кант, який у «Критиці чистого розуму» говорить, що душа людини є безсмертною. Тому що «оскільки ж із цілого обсягу можливих істот Смертне становить одну частину, а Безсмертне другу, то своїм висловлюванням я сказав тільки те, що душа є однією з нескінченної множини речей, які залишаються, якщо я усуну все Смертне. Але тим самим нескінченна сфера всього можливого обмежується лише настільки, що від неї відділяється Смертне, і в позосталий простір її обсягу вміщується душа. Цей простір, попри зазначений виняток, лишається й надалі нескінченним, і багато ще його частин можуть бути вилучені, та поняття про душу від того анітрохи не зростає і не отримує ствердного визначення» [12, с. 116]. Можна погодитися з мислителем. Смерть та безсмертя можна уявити як дихотомію, двома складовими якої є смерть і безсмертя, як дві взаємопов'язані між собою частини.

За І. Кантом, вище добро можливе тільки за умови безсмертя людської особистості, адже «... нескінченний прогрес можливий тільки за передумови нескінченно триваючого існування й [збереження] особистості [однієї й] тієї самої розумної істоти (того, що називається безсмертям душі) [11].

Слідуючи за І. Кантом, можна прийти до висновку, що безсмертя – це «неминуча проблема чистого розуму» [12, с. 313]. Наука ж, яка вирішує проблему безсмертя називається метафізикою [12, с. 313]. Дійсно, можна погодитися з І. Кантом, щоб зрозуміти глибинно проблему безсмертя людини, потрібно мати глибинне пізнання у сфері метафізики, адже «критика розуму необхідно приводить зрештою до науки, натомість догматичне вживання його без критики – до безпідставних тверджень» [12, с. 317].

Інший представник класичної німецької філософії Л. Фюєрбах принципово заперечував ідею безсмертя особистості, вважаючи її марнотною мрією [26]. Адже Л. Фюєрбах вважав християнство «хибною релігією» [26, с. 253] та закликав до створення «нової релігії», особливістю якої буде те, що замість безсмертних особистостей «нова релігія» буде вимагати та формувати «сильних людей, духовно та тілесно здорових. Для неї здоров'я має більшу ціну, ніж безсмертя» [26, с. 253].

Видатний філософ Г.В.Ф. Гегель називає смерть нереальністю та самим найжахливішим з можливого. «Смерть, якщо ми так захочемо називати ту нереальність, – це найжахливіше, тож для того, щоб утримати мертве, потрібні якнайбільші зусилля. Безпорадна краса ненавидить тьму, бо вона вимагає від неї того, на що краса не спроможна. Але життя духу – це не життя, що цурається смерті і стережеться будь-яких спустошень, воно витримує смерть і зберігається в смерті. Дух здобуває свою істину, тільки ставши абсолютно розірваним» [4, с. 37]. Ідею безсмертя Гегель бачив в Абсолютному Дусі, який є вічним [4]. Щодо безсмертя особистості, то за Г.В.Ф. Гегелем, «людина безсмертна завдяки пізнанню. Пізнання, мислення – це коріння його життя, його безсмертя» [35]. Тобто безсмертя особистості як таке неможливе.

Ідея смерті та безсмертя в філософії життя (кінець 19-го – початок 20-го ст.). Серед представників філософії життя, цікавими видаються ідеї В. Дильтея, який говорить, що «перед мисленням, увага якого спрямована на загальне й ціле, постає з даних досвіду життя повний суперечностей спосіб життя самого життя: життєвість і разом з тим закономірність, розум і свавілля; в окремих частинах може бути й щось зрозуміле, але в цілому щось зовсім загадкове. Душа прагне об'єднати ці життєві відносини й досвід, що ґрунтується на них, в одне струнке ціле, але досягти цього не в змозі. Осередок всього незрозумілого становлять народження, розвиток і смерть» [7, с. 151]. Тобто, за В. Дильтеєм, смерть є загадкою людського життя, вона є осередком усього незрозумілого, того, що не можна пояснити і в цьому полягає проблема смерті та безсмертя людської особистості, бо людина ніяк не може вирішити її, адже щоб вирішити цю проблему, загадка смерті мінімум повинна бути розгадана, а вона на протязі історії всього людства так і залишається «осередком всього незрозумілого».

Ідея смерті та безсмертя в екзистенціалізмі (XIX–XX століття). Цікаві роздуми про безсмертя ми знаходимо в праці Карла Ясперса «Філософська віра». За К. Ясперсом, наша сутність, тобто ми як можлива екзистенція, проявляється «в усвідомленні безсмертя, не як продовження життя в іншому образі, а як нищення часу прихованості у вічності, що уявляється їй як шлях безперервної дії у часі» [31, с. 39].

Дослідник Дж. Спарер говорячи про екзистенційні погляди К. Ясперса щодо феномена смерті, зазначає: «Ясперс припускає, що питання про те, чи повинна екзистенція дивитись на смерть як на друга чи ворога, уникати її чи чекати, – залишається без очевидно правильної відповіді. За певного настрою ми думаємо про смерть як про спокій або відпочинок після насиченого життя. В інших передчуття смерті наповнює нас відчаєм, і ми «чіпляємося за життя всіма волокнами свого єства», віддаючи перевагу «будь-якому реальному існуванню перед тінювим небуттям» [33, с. 39]. Ми робимо припущення, що єдино правильної відповіді дійсно немає, тому що кожна особистість унікальна, і в залежності від її внутрішнього світу, соціальної ситуації розвитку, тощо, людська екзистенція дивиться на проблему смерті в бутті по-різному.

Ще один з представників екзистенціалізму С. К'єркегор розвиває ідею «смертельної хвороби» як прояву відчаю. «В ідею «смертельної хвороби» потрібно вкладати певний зміст. Дослівно вона означає нещастя, границею і закінченням якої є смерть, і тому

виступає синонімом хвороби, від якої помирають. Проте аж ніяк не в цьому значенні відчай дійсно може бути так названий, тому що для християнина сама смерть є переходом до іншого життя. В цьому сенсі жодна фізична недуга не є для нього «смертельною хворобою». Смерть припиняє хвороби, однак сама по собі вона не є кінцевим результатом. Але «смертельна хвороба» у буквальному значенні слова означає хворобу, яка призводить до смерті, і крім того за нею вже більше нічого бути не може. Власне таким є відчай» [13, с. 240]. Отже, згідно з С. К'єркегором, смерті передуює «смертельна хвороба» та відчай. Але навіть без «смертальної хвороби», сам відчай може вбивати людину та принести їй смерть. «У граничному прийнятті відчаю і ув'язнена смертельна хвороба, це суперечливе моління, ця недуга Я: вічно помирати, помирати, і все ж не помираючи, помирати смертю. Тому що померти – означає закінчення будь-чого, але помирати смертю означає пережити свою смерть, а пережити її навіть одну-єдину мить – значить пережити її вічно. Для того щоб померти від відчаю як від хвороби, необхідно, щоб вічне у нас, у цьому Я, могло померти, як вмирає від хвороби тіло» [13, с. 240–241].

Ідея смерті та безсмертя в аналітичній філософії (XX століття).

Людвіг Вітгенштайн у своїй фундаментальній праці «Логіко-філософський трактат» говорить, «Оскільки зі смертю світ не змінюється, а закінчується. Смерть не є подією життя. Бо смерть не переживають. Якщо під вічністю розуміють не нескінченну тривалість часу, а безчасовість, то живе вічно той, хто живе в сучасності. Наше життя так само нескінченне, як наше поле бачення – безмежне. Безсмертя людської душі в часі, тобто її вічне життя й після смерті, не тільки ніяк не гарантоване, а й, коли припустити, що воно є, зовсім не дає того, чого ми завжди хочемо досягти ним. Чи розв'яже якусь загадку той факт, що я житиму вічно? Чи те вічне життя не є там само загадкове, як і теперішнє? Розв'язання загадки життя у часі й просторі лежить поза часом і простором. (Ідеться ж бо не про розв'язання природничих проблем.)» [3, с. 83–86]. Ми вважаємо, що не можна цілком погодитися з філософом, смерть є також подією життя, бо людина є особистістю і кончина людини – це саме подія в земній реальності на яку майже завжди реагують інші люди, відбуваються похорони, тощо. Щодо безсмертя, то дійсно, це є загадкою та таємницею на яку немає однозначної відповіді, можливе вічне безсмертя людської особистості чи ні.

Осягнення смерті та безсмертя в українській філософській думці. Говорячи про смерть, видатний український мислитель Г. Сковорода писав: «Знаю, що смерть – як коса замашна, навіть царя не обійде вона. Байдуже смерті, мужик то чи цар, – все пожере, як соломі пожар. Хто ж бо зневажить страшну її сталь? Той, в кого совість, як чистий кришталь» [25]. Погоджуємося з мислителем у тому, що наша чиста совість як голос душі може допомогти подолати смерть.

Послідовник Г. Сковороди український філософ П. Юркевич, розмірковуючи про безсмертя людської душі, говорить: «Бог створив земну звірину за родом її (1 М. 1, 25), а людину за її окремою неподільною природою як одиничну й особливу особистість (1. М. 1, 26 і далі). Цей образ творіння цілком відповідає призначенню людини, котра, як істота безсмертна, не зникає у роді, а має власне особисте існування у часі й вічності. Тому людина ніколи не може бути пасивним вираженням або органом загального родового життя душі. Наші слова, думки й справи народжуються не із загальної родової сутності людської душі, а з нашого окремо розвиненого, своєрідно відособленого душевного життя» [30, с. 110–114]. Отже, згідно з мислителем, призначення людської істоти і є особисте безсмертя у часі та Вічності.

На думку українського дослідника С. Кримського, одна з проблем смерті полягає у питанні, чи існує щось, що заперечується смертю? Саме у відповіді на це запитання

розкриваються фундаментальні для філософської думки проблеми людського буття. «Розуміння всесвітнього формату душі є типовою філософською постановкою питань про одну з фундаментальних засад людинознавства. В іншому, але дотичному до таїни смерті контексті, Платон вважав, що філософствувати – це значить вмирати, тобто переходити до стану відлуту душі від тіла. Фактично тут ідеться про невід’ємність від філософської свідомості проблематики смерті та її таїни» [15, с. 18].

Висновки. Отже, на основі аналізу феноменів смерті та безсмертя особистості в історії філософії можна виділити три ключових напрямки філософської думки щодо даних феноменів: матеріалістичний, ідеалістичний та персоналістичний.

Чому проблема смерті та безсмертя – це вічна проблема людського буття, яку весь час неможливо вирішити? Бо весь час вона осмислюється в дихотомії матеріалізм – ідеалізм. Якщо ж ми виходимо з цієї дихотомії і пропонуємо такий тип світогляду як *персоналізм*, то маємо можливість доволі продуктивного осмислення проблеми, особливо якщо виходимо на таку новітню вітчизняну стратегію персоналізму як *метаантропология* [27; 28], яку розвиває член-кореспондент НАН України Н. Хамітов разом зі своїми колегами та учнями.

Отже, враховуючи історичний досвід різних парадигмальних підходів філософських шкіл у розумінні явищ смерті та безсмертя особистості, ми вважаємо важливим для сучасної філософсько-антропологічної думки як в Україні, так і в світі в цілому, звернутися в подальшому осягненні даних феноменів до метаантропології Н. Хамітова та синергетики І. Пригожина як продуктивних методологічних стратегій філософсько-наукового дослідження смерті і безсмертя особистості у світогляді сучасної людини.

Сама історія філософії, той факт, що мислителі всіх віків намагаються розгадати та осмислити проблему смерті та безсмертя, доводить нам існування потягу до безсмертя у людському бутті. У матеріалістичному світогляді цей потяг часто діє на позасвідомому рівні і проявляється у бажанні філософа писати філософські тексти, філософствувати для майбутніх поколінь та шукати спосіб, як жити вічно у земному бутті. В ідеалістичному світогляді потяг до безсмертя проявляється не лише у творенні текстів, а й у свідомому бажанні жити вічно та зберегти структуру і цілісність власної особистості, що породжує цілісні й красиві вчинки та відносини з іншими.

Список використаної літератури

1. Алкмеон Антология мировой философии. В 4 т. Т. 1. Ч. 1 / Алкмеон, Москва, 1969. 307 с.
2. Антисфен Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических философов. Кн. VI / Антисфен, Москва, 1984. 54–57 с.
3. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн, К.: Основи, 1995. 311 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Феноменологія духу / З нім. пер. П. Тарашук; науковий редактор пер. Ю. Кушаков. Київ : Вид-во Соломії Паличко «Основи», 2004. 548 с.
5. Гераклит Э. Всё наследие: на языках оригинала и в русском переводе. Краткое издание [подготовил С. Муравьев]. Москва : ООО «Ад Маргинем Пресс», 2012. 416 с.
6. Демокрит Учение об органической природе и человеке. Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. Редкол.: И. Фролов и др.; Сост. П. Гуревич. Москва : Политиздат, 1991. 73–76 с.
7. Дильтей В. Типи світогляду і виявлення їх у метафізичних системах. / Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. Губерського. Київ : Знання, 2009. С. 150–162.

8. Диоген С. Фрагменты Диатриб. Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических философов. Кн. VI. Москва, 1984. 133–135 с.
9. Епікур Головні думки. Читанка з історії філософії. У 6 кн. Під ред. Г. Волинки. Кн. I. Філософія Стародавнього світу / Епікур, К.: Фірма «Довіра», 1992. 179–181 с.
10. Казанський Д., Воротинцева М. Як Україна втрачала Донбас / Д. Казанський, М. Воротинцева, Книжкове видавництво Чорна гора, 2020. 336 с.
11. Кант І. Критика практичного розуму. / Пер. з нім. та післямова І. Бурковського / І. Кант, К.: Юніверс, 2004. 133–149 с.
12. Кант І. Критика чистого розуму. / Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. Губерського Київ : Знання, 2009. С. 113–122; 310–320.
13. К'єркегор С. Хвороба до смерті. Філософія: Хрестоматія. Навчальний посібник / укладач Ткаченко О. Дрогобич : Швидко Друк, 2011. С. 240–243.
14. Крилова С. Безсмертя особистості: ілюзія чи реальність? 1999. 138 с.
15. Кримський С. Філософія – авантюра духу чи літургія смислу? / Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. Губерського. Київ : Знання, 2009. С. 15–27.
16. Максим И. Мистагогия. Трудные места / Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / Редкол.: И. Фролов и др.; Сост. П. Гучевич. Москва : Политиздат, 1991. С. 144–148.
17. Марк А. Наодинці з собою. Роздуми. / Переклад з грецької Ростислав Паранько. Львів : Літопис, 2007. 212 с.
18. Нестеренко П. Потяг до безсмертя. Осіріс у людському бутті / Актуальні проблеми філософії та соціології (Національний університет «Одеська юридична академія»). Наукове фахове видання. Випуск 29. Видавничий дім «Гельветика» URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/29_2021/6.pdf (дата звернення: 28.07.2021).
19. Петрушенко В. Філософія (вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії): навч. посібник. 2-ге вид. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. 596 с.
20. Платон Апологія Сократа; Діалоги. / пер. з давньогрецької Й. Кобіва, Ю. Мушака; прим. та покажч. імені Й. Кобіва; худож.-оформлювач М. Мендер / Платон, Харків : Фоліо, 2017. 409 с.
21. Платон Бенкет. / перекл. з давньогрецької і коментарі Уляна Головач, вступна стаття Джованні Реале. Вид. 2-ге, випр. Львів : Видавництво Українського Католицького Університету, 2018. 220 с.
22. Платон Федр, или О любви. / Полное собрание сочинений в одном томе. Москва : Издательство АЛЬФА-КНИГА, 2020. С. 395–429.
23. Про головне... про яке забуваємо. Смерть і ми. Митарства. URL: http://www.progolovne.in.ua/?page_id=3784 (дата звернення: 25.07.2021).
24. Святий А. Сповідь. / Переклад з лагини Юрія Мушака. Видання третє. Київ: ОСНОВИ. URL: <http://194.44.152.155/elib/local/sk750294.pdf> (дата звернення: 17.05.2021).
25. Сковорода Г. Всякому місту – звичай і права. URL: <https://osvita.ua/school/literature/s/63967/> (дата звернення: 29.07.2021).
26. Фосрбах Л. Фрагменти до характеристики моєї філософської біографії. / Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л.В. Губерського. Київ : Знання, 2009. С. 250–260.
27. Хамитов Н. ФИЛОСОФИЯ: Бытие. Человек. Мир: от метафизики к метаантропологии. Курс лекций. 6-е издание, исправленное и дополненное. Киев: КНТ, 2020. 268 с.

28. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником. 6-е видання перероблене та доповнене / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова, Київ : КНТ, 2020. 396 с.
29. Эпикур Эпикур приветствует Менекея // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения / Редкол.: И.Т. Фролов и др.; Сост. П. Гуревич. Москва : Политиздат, 1991. С. 125–128.
30. Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого. // Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка», серія «Українські мислителі». Пер. з рос. В. Недашківського; упорядкування, передмова й прим. А. Тихолаза. Київ : Абрис, 1993. С. 73–114.
31. Ясперс К. Філософська віра. Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посіб. / за ред. акад. НАН України Л. Губерського. Київ : Знання, 2009. С. 35–49.
32. McGahan F. Paulists. The Catholic Encyclopedia [Электронный ресурс]. URL: <https://www.newadvent.org/cathen/11587c.htm> (дата звернення: 27.05.2021).
33. Scarre G. Death. Central Problems of Philosophy. Series editor: John Shand / G. Scarre, Stocksfield: Acumen Publishing Limited, 2007. 176 с.
34. Траписты. / Католическая энциклопедия. Том 4. Москва, 2011. С. 1425–1428.
35. Цитаты Георга Гегеля. URL: https://ru.wikiquote.org/wiki/Георг_Гегель (дата звернення: 29.07.2021).

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY OF PERSONALITY IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY

Pavlo Nesterenko

*National Pedagogical Dragomanov University,
Faculty of Philosophy and Social Sciences,
Department of Cultural Studies and Philosophical Anthropology
Pyrogova str., 9, 01061, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to understanding the problem of death and immortality of personality in the history of philosophy.

Based on the analysis of the phenomena of death and immortality of the individual in the history of philosophy, the author identifies three key areas of philosophical thought in relation to these phenomena: materialism, idealism and personalism.

The author shows that the history of philosophy shows that thinkers of all ages are trying to unravel and comprehend the problem of death and immortality. This proves to us the existence of the desire for immortality in human existence.

The aim of the article is to carry out a philosophical and anthropological analysis of the phenomena of death and immortality of the individual in the history of philosophy.

In order to study the ideas of death and immortality in the history of philosophy, the author analyzes the views of thinkers of ancient philosophy (Socrates, Plato, Heraclitus and others), medieval philosophy (Maximus the Confessor, Augustine the Blessed), German classical philosophy (Kant and others), philosophy life (V. Dilthey), existentialism (K. Jaspers and others), analytical philosophy (L. Wittgenstein), representatives of Ukrainian philosophy (G. Skovoroda and other thinkers).

The author notes that the archetypal lines of materialism, idealism and personalism should be distinguished for the history of philosophy. In materialist philosophy, the immortality of the individual as the immortality of self-consciousness is impossible. The maximum that a person can achieve from the position of a materialist philosopher is to procreate and leave his genetic code in his descendants, while

his children, grandchildren, great-grandchildren, etc., will be other persons, and the person will dissolve into nothingness, because the results of creativity do not represent his personality as a unique and intact integrity, so the death of a person is equal to the death of his person and non-existence.

In the idealist tradition of philosophical thought, the immortality of the individual is viewed through the prism of the "Absolute Spirit", while in the personalist tradition – in the context of the eternal life of the human person and so on. That is, in personalism, the immortality of the self-consciousness of the individual is possible, because the human personality is the basis of evolution and development of knowledge, so it is involved in infinity.

The author concludes that the metaanthropological approach of N. Khamitov and the synergetics of I. Prigogine will be important for further research on this issue. Depending on the philosophical direction (materialism, idealism, personalism), ideas about death and immortality differ from each other and have their own common features.

In the materialist type of worldview, the desire for immortality often operates on an unconscious level and is manifested in the philosopher's desire to create philosophical works, write philosophical texts, philosophize for future generations and seek a way to live forever in earthly existence.

In the idealistic, and especially personalistic types of worldview, the desire for immortality is manifested in a conscious desire to live forever and preserve the structure and integrity of one's own personality.

Key words: death, immortality, personality, the history of philosophy, materialism, idealism, personalism.